

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 6

РОМАНЕЦЬ Н.Р.
доцент, кандидат
історичних наук

СОЦІАЛЬНІ НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.

Тема голодомору 1932-1933 рр. належить до пріоритетних напрямків сучасної української історичної науки, про що свідчить поява понад 7 тисяч монографій, збірників документів, спогадів, художніх творів, публіцистичних видань [1]. Детально досліджені такі сюжети проблеми, як причини і наслідки голодомору, роль репресій у здійсненні хлібозаготівель, зроблені перші спроби підрахувати кількість жертв. Але на жаль, поза увагою науковців залишилися морально-психологічні аспекти тих трагічних подій. Тому у пропонованій статті автор поставив за мету реконструювати суспільну атмосферу в українському селі у період 1932-1933 рр., охарактеризувати соціальні настрої населення, з'ясувати особливості поведінки і реакції людей на продовольчу скруту.

Перш за все, звернемося до оцінки селянських настроїв. Необхідно зазначити, що селянство розглядало голод як результат взаємодії кількох чинників, серед яких особливе місце займає колективізація. Найбільш повно ставлення до колективізації як однієї з причин голоду висвітлює селянський фольклор. Упродовж 1931-1933 рр. селяни склали численні частівки, приказки, прислів'я, вірші та пісні, які досить влучно характеризують становище колгоспного села. Із їх змісту випливає, що селяни вважали голод закономірним наслідком суцільної колективізації, оскільки остання здійснювалася шляхом примусу («Добровільно записався у колгосп і повісився»)[26, 22], руйнуючи традиційний селянський устрій і повністю спустошуючи село («Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні») [27, 341], а також формуючи специфічне ставлення до праці в колгоспах («А у СОЗі добре жить, один робить - сто лежить») [27, 415]. Селяни підкреслювали, що після колективізації на селі виникла парадоксальна ситуація, коли головною діючою особою в процесі виробництва став не селянин-трудівник, а начальник, як-то: уповноважений, голова колгоспу, бригадир («На кожний гектар-директор») [26, 22].

Закономірно, що під час голоду антиколгоспні настрої на селі значно посилювалися. Селяни вважали, що їх обдурили («Обіцяли багато, коли приймали в колективи, а тепер ми босі») [14, 15], а тому знову почали вимагати розподілу посівної площі й колгоспного майна, заявляючи, що «немає сенсу залишатись у колгоспі, бо ми не отримали хліба, хоча і працювали» [3, 62]. Навесні та влітку 1932 р. антиколгоспні настрої селян вилилися у численні виходи із колгоспів, розбори усупільненого майна й худоби, вимоги виділення озимих та ярових посівів. Так, у Дніпропетровській області в червні 1932 р. тільки у 17 колгоспах 5 районів колгоспники подали 269 заяв про вихід з них. А в Україні у 111 районах (475 колгоспів) надійшло 14055 подібних заяв. Водночас було розібрано чимало коней, корів, реманенту [2, 206].

Бажання колгоспників повернутися до одноосібного способу ведення господарства уособлювалося і в численних чутках, що поширювалися на селі в той період. За повідомленням ДПУ УСРР, в багатьох районах України навесні 1932 р. наполегливо мусувались чутки, що «наступив новий неп - куркулям повернуть землю й майно. За тими, хто вийде з колгоспів до 1 липня 1932 р., закріплять земельні ділянки на 25 років, а тих, хто не вийшов, прикріплять на довгі роки до колгоспів, які потім перетворять у радгоспи» [2, 207]. Селяни сподівалися, що найвище керівництво вже усвідомило неефективність колгоспів, а тому нібито пішло на їх ліквідацію. Так, у Магдалинівському районі на Дніпропетровщині колгоспники розповідали про те, що «приїхав Молотов і розігнав окремі колгоспи в Новомосковському районі», жалкуючи, що не заїхав до них: «Якби нам тільки слово сказали відразу розбіглись би» [3, 63].

Подеколи свої сподівання на ліквідацію ненависного колгоспного ладу селяни пов'язували з війною або тиском на СРСР з боку іноземних держав. Ширилися чутки про те, що «СРСР з Америкою веде переговори про розпуск колгоспів. Америка пропонує розпустити на 30 років, а СРСР погоджується на 15 років» [4, 15].

І все ж, як впливає із змісту селянських листів до центральних установ влади, фольклору та розмов, основну причину голоду вони вбачали в надмірних хлібозаготівлях, в ході реалізації яких у колгоспників та одноосібників вилучили весь хліб.

Особливу ненависть у селян викликала діяльність так званих «буксирних бригад», котрі використовувалися для прискорення хлібозаготівель в колгоспах, що відставали з виконанням плану. Руками цих уповноважених, які діяли здебільшого безжалісно й жорстоко, місцева влада відбирала останній хліб у селян. А відтак, саме їх діяльність знайшла відображення у численних селянських прислів'ях і частівках. Ось лише деякі з них: «Буксир ходить попід хати, щоб у людей хліб забрати»; «Буксир працює – селянин старцює» [27, 414].

З початком голоду ще більш посилилася напруженість у відносинах між містом та селом. У колгоспників дедалі виразніше формувалася думка про те, що голод спровокований самою державою, яка весь вилучений у них хліб вивезла до міст для задоволення потреб робітників і партфункціонерів: «М'ясо забирають, сало забирають, і все це постачають до міста, щоб міські не охляли, а мужик нехай гине», «У місті їдять білий хліб, консерви, а нам, селянам, нічого не дають, тільки і знають, що беруть» [3, 10]. Зауважимо, що такий погляд формувався через запровадження у місті карткової системи постачання робітників та забезпечення продовольчими пайками службовців. Навіть за таких складних умов, намагаючись уникнути соціального вибуху, партійне керівництво забезпечувало хлібом великі промислові центри.

Ще однією причиною голоду, на думку селян, стало вивезення хліба за кордон. Саме про це йшлося в багатьох селянських частівках, численних селянських розмовах, у ході яких висловлювалась версія про те, що більшовики вивезли хліб за кордон, щоб відкупитися від буржуазії, яка погрожує війною. Як зазначав мешканець с. Городище Нікопольського району Іван Гоц, «додатковий план хлібозаготівель дали тому, що Японія оголосила війну СРСР, і за хліб бажають помиритися» [5, 98].

Непоодинокими серед селян були й думки про те, що голод викликаний відвертою антиукраїнською політикою Москви. «З України Радянська влада сміється, - заявляли вони. - На Кавказі хліб, а у нас позабирали, і ми тепер голодні» [11, 20]. Зміцнювали селян у цій думці і листи, отримувані ними від близьких та знайомих із Сибіру, Уралу, Білорусії, котрі писали, що живуть добре. Підтверджували це й самі органи влади, які забороняли селянам залишати домівки, не давали довідок для виїзду. В ре-

зультаті у селян формувався усталений погляд, що «пропали вони тут, на Україні», що «в Москві та біля Москви там рай, а на Україні – ад» [15, 17].

Селяни нерідко порівнювали голод 1932-1933 рр. з подіями 1921 р. та робили висновок, що продовольча криза 1921-1923 рр. виникла через посуху, яка спричинила неврожай, тоді, як голод 1932-1933 рр. настав внаслідок свідомих дій влади – тотальної експропріації продовольства під час хлібозаготівельних кампаній. До того ж вони вважали, що в 1921 р. у голодуючих була можливість вижити, придбавши хліб на базарі, вимінявши його на цінні речі. Та й влада не відбирала продовольство у голодуючих. У 1932-1933 рр. селяни позбавили такої можливості. Тому мешканці Дніпропетровської області А. Коваль і П. Поліщук у листі до Й. Сталіна відзначали: «Зараз якщо хтось зможе приховати [хліб], то ... він їсть його як злодій, тому що якщо дізнаються, то з рук видеруть останній [шмат], накладуть [штраф], а потім розкуркулять» [15, 16].

Інакше причини «продовольчих труднощів» оцінювало місцеве партійне керівництво. На його погляд, головними винуватцями голоду були самі селяни, які розкрадали хліб і погано працювали в колгоспах. Так, секретар Високопільського райпарткому повідомляв 1 квітня 1933 р., що всі голодуючі селяни колгоспу ім. Сталіна, які одужали після надання їм продовольчої допомоги, нібито заявляли: «Хоча б швидше піднятися на ноги й піти на роботу та працювати день і ніч, щоб наш колгосп був заможнішим за інших, тому що через те, що в 1932 р. ми погано працювали, дійшли до голодовки» [18, 92].

Неважко зробити висновок про те, що українське селянство досить точно оцінило причини голодомору 1932-1933 рр., зрозуміло їх сутність і відповідно відреагувало на тодішні події (хоч і в специфічній формі), що мало чим різниться від сучасних тлумачень трагедії 1932-1933 рр. в українській і зарубіжній історіографії.

У цьому контексті, гадаємо, не зайвим буде детальніше охарактеризувати загальну морально-психологічну атмосферу в українському селі, без чого навряд чи можлива адекватна оцінка селянських настроїв періоду голодного лихоліття. Її своєрідність можна визначити такими рисами. По-перше, це була атмосфера страху, ворожнечі, ненависті, що виникла в основному під впли-

вом масштабних репресій щодо селянства у ході хлібозаготівель 1931-1933 рр. Як відзначав автор одного з листів, надісланих на адресу ЦК ВКП(б), «терор населення...набув вже такого розмаху, що...ні в кого немає ніякої гарантії, що його не викинуть з колгоспу, не заберуть останнє барахло і останню крихту з столу» [6, 42].

Не можна при цьому не враховувати і того, що голод викликав серйозні зміни у психіці людини. Канадський дослідник – професор М. Міщенко визначив їх таким чином: «Послаблена кора головного мозку втрачає контроль над дальніми центрами - місцями спадкових інстинктів. У результаті інстинкт їжі, що викликає велику активність людини, стає домінуючим і веде до змін свідомості. Цей інстинкт диктує нові закони поведінки й повністю трансформує духовні погляди людини. Родинні зв'язки губляться, зникають дружні почуття. Батько кидає сім'ю, яка розпадається. Діти, які особливо гостро сприймають і відчувають безпорадність своїх батьків, тікають» [25, 303]. Додамо до цього, що діти відчували не тільки психологічні зміни в системі родинних відносин, але і певну загрозу своєму існуванню, оскільки послаблення ясності розуму у їхніх батьків перетворювало нормальних у минулому людей на канібалів. У зв'язку з цим типовим є випадок, який наводить Р. Конквест: «В одній хаті було щось подібне до війни. Всі пильно стежили одне за одним. Люди перехоплювали крихти одне від одного. Жінка підіймалася на чоловіка, а чоловік на жінку. Мати ненавиділа дітей» [23, 288]. Фактично, як вказував Міщенко, мова йшла про своєрідний психоз, який виникав у голодної людини і був зумовлений специфічними фізичними і психологічними змінами в цілому.

У міру того, як посилювався голод, зростав і рівень злочинності серед населення області: вбивства, грабунки заради шматка хліба ставали повсякденним явищем. Про це свідчить анонімний лист так званої «групи комуністів» до Дніпропетровського обкому КП(б)У (лютий 1933 р.): «Багато квартир як у селі, так і в містечках зачиняються зсередини і вдень, і вночі, тому що всі живуть у небезпеці, і немає жодної гарантії, що ось-ось [не] постукають, [не] заберуть все їстівне і [не] вб'ють серед білого дня. Де шукати захисту? Міліціонери самі недоїдають і трусять» [16, 31]. А секретар Покровського парткому Трунов 13 червня 1933 р. повідомляв про збільшення кількості крадіжок у

квартирах колгоспників і в колгоспних амбарах. Крали «2-3 центнери продовольства, корів, телят, курей» [21, 658]. Іноді об'єктами злочину ставали навіть «зернята квасолі, посаджені в землю на грядках, або борщ з печі» [24, 83].

Голодні селяни пильнували один за одним. Очевидці трагедії згадують, що особливу увагу знесилених людей привертали будинки, у яких топили піч: «бо, мовляв, топить, то це значить – щось варить! І частенько залишена господарем хата була «ревізована» злодіями, а повернувшись до хати, господар не знаходив в печі свого борщу» [24, 83]. Тому деякі люди відмовлялися допомагати голодуючим, аргументуючи це тим, що якщо їм дати хліб, то «прийдуть вночі і заберуть, не зупиняючись перед вбивством» [16, 30].

21 липня 1933 р. виїздна сесія Дніпропетровського облсуду в с. Заплавці Магдалинівського району розглянула справу про крадіжку хліба у колгоспника Сліпка та замах на його життя. Як з'ясувалося на суді, 9 липня Новохрещений Павло і його сестра Ткач Параска залізли до садиби Сліпка, де було засіяно 0,4 га жита і почали зрізати колоски. Але Сліпко раптово повернувся додому і «захопив злодіїв на гарячому». Тоді Новохрещений звалив його на землю, насів на нього верхи, почав душити, а потім ножем різати горло. «Ткач тримала хлопця за руки, доки Новохрещений закінчив свою криваву справу, після чого злочинці кинули Сліпка, заткнувши йому рота його ж картузом, і вважали, що той уже мертвий» [22]. Через деякий час хлопець прийшов до тями, добрався до хати сусідів і розповів про все. За скоєний злочин Новохрещений Тарас і Ткач Параска були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу. Із матеріалів справи зрозуміло, що головною причиною такого злочину стало голодне лихоліття. Показово, що сам постраждалий був ще дитиною, але мешкав сам, тому що його батьки, як повідомляє газета «Зоря», недавно померли (ймовірно від голоду).

По-друге, є підстави кваліфікувати морально-психологічну атмосферу, яка панувала в той час на селі як атмосферу взаємної підозри. Житель с. Златоустівка Апостолівського району М. Дороненко згадує, що «люди один одному не довіряли: хто що знайде, ховає» [28, 27]. Головною причиною цього, скоріш за все, стала система інформаторів, сформована органами ДПУ.

Зміст переважної більшості розмов селян між собою, особливо, якщо вони носили антирадянський характер, ставав відомий чекістам, даючи привід для арешту неблагонадійної людини. До того ж органи влади всіляко стимулювали й насаджували систему доносів, використовуючи для цього, передусім, партійні, комсомольські й піонерські осередки, школу та інші установи освіти. Як показала практика, саме діти і молодь найлегше підпадали під вплив нової ідеології, а тому й ставали нерідко головними донощиками. Так, у Костромській сільраді Апостолівського району в березні 1932 р. учнів залучили до збору посівматеріалу. Спочатку вони пройшли селом з гаслом: «Забезпечити збір посівматеріалу на 100% і вдарити куркуля та його агентуру», а після походу почали «подавати заяви й виступати на зборах, вказуючи у кого і де прихований хліб. Внаслідок цього 17 березня на підставі заяви піонера-колгоспника Василя Поповича у селянина Ониська Федоренка у свинарнику викрили яму, в якій знаходилося 18 пудів пшениці. Цього учня на зборах премійовали костюмом» [8, 10].

Безумовно, використання дітей для доносів створювало напруженість у селянських родинах, вело до суперечок між ними та батьками. Наприклад, піонерку Оксану Фартушну, 11 років, з того ж Апостолівського району, яка проінформувала про захований хліб, побила спочатку мати, а потім і жертва доносу [8, 10].

І, нарешті, особливістю тодішньої морально-психологічної атмосфери на селі були зневіра й відчай селян. Як повідомляв у листі до Дніпропетровського обкому КП(б)У секретар Божедарівського райкому, «агітаційно-масова робота із подолання труднощів викликала серед колгоспників у більшості сіл району лише суцільну мовчанку, а місцями масовий жіночий плач» [9, 3]. На селі тоді найпоширенішими були слова: «Немає хліба, дайте хліба, ми голодуємо, від голоду попухли» [9, 3].

Голодні люди з апатією ставилися до життя, ставали байдужими до своєї долі: «Нам уже кінець», «Нас скоро закатують», «Ну вже робіть що-небудь, тільки скоріше – нам дітей тільки шкода, а ми вже готові» [13, 25]. Смерть стала для них буденним явищем. Нерідко люди сприймали її як звільнення від мук. Майже всі свідки трагедії у своїх спогадах згадують про тих, хто помер, як вони втратили своїх друзів, сусідів, близьких. Показо-

во, що за цих умов люди не дотримувалися прийнятого ритуалу похорон: померлих перевозили «як дрова», «ховали без домовин», у спільних ямах, до яких разом із померлими кидали і напівживих людей. Нерідко тіла померлих тривалий час залишалися непохованими. Іноді виснажені члени сім'ї ховали померлих де могли: «Колгоспниця Калатник артілі «Комінтерн» Новотроїцької сільради поховала свого померлого чоловіка у сусідній кулацькій хаті. Колгоспниця Соловей свою дитину поховала в сінях власної хати» [2, 478]. Ті, хто вижив під час голодомору нерідко повідомляють, що не знають де поховані тіла їх рідних.

Про рівень селянської зневіри свідчить і той факт, що у випадках «порушень ревзаконності» селяни часто відмовлялись апелювати до вищих установ, вважаючи цю справу безперспективною. На їх думку, органи юстиції, «суд, міліція, ДПУ, прокуратура були лише димовою завісою» [6, 42].

В цілому, морально-психологічна атмосфера на селі під час голоду була досить тяжкою для нормальної людини, серйозно впливаючи на формування селянських настроїв. Зокрема, зневіра мешканців села в спроможність та бажання існуючої влади знайти вихід із тієї складної ситуації призвела до посилення «антирадянських» настроїв селянства. Про ставлення селян до радянської влади, свідчать численні висловлювання як-то: «Хіба це влада. Зібрались бандити та обкрадають народ», «Доки влада буде здирати шкіру. Я не розумію, чого бажає радвлада» [3, 28; 18, 68]. Не м'якшими були і епітети на адресу представників державних установ. Це, мовляв, «яничари», «виродки», «сволочі», «кати» [5, 101].

У селян викликало обурення й те, що центр практично нічим не допоміг їм під час голоду, залишивши один на один з бідною. Публікації постанов про помилки та перекручення їх зовсім не влаштовували, їм вже не вірили, сприймаючи з певною долею іронії: «Вони хитрі, як тільки весна, то й постанови видають, що, мовляв, ми помилки робили, тепер їх виправляємо. Це нас дурять, щоб ми... робили, а прийде осінь, знову хліб заберуть, і тоді будемо голодувати, як у цьому році» [7, 30].

Під впливом цих постанов у селян складалося враження, що головними винуватцями їх бід були місцеві чиновники: уповноважені, голови сільрад і правління колгоспів, які не зрозуміли

дійсного змісту директив партії та уряду, а тому розкуркулювали і забирали хліб. За словами мешканця с. Боровківка Верхньодніпровського району, «в центрі сидять люди, які борються за правду, а тут, на місцях, сидять хулігани - все перекручують і ніде на них немає управи» [10, 7]. Думається, що такий погляд на місцеве керівництво відображає традиційну селянську віру в доброго царя і поганого поміщика. Звідси, певно, й зберегли вони віру в Леніна, до якого звертаються у своїх частівках:

Устань, Ленін, пробудись,
 На колгоспи подивись.
 Подивися на ворота.
 На воротах серп і молот,
 А по хатам-смерть і голод [7, 8].

Натомість головним винуватцем голоду селяни вважали Сталіна. «Якщо ми залишимося без хліба, - говорили вони, - то знаємо, хто вичавлює наші соки - Сталін-грузин. Ленін, коли вмирав, говорив: «Не пускайте його до влади, і так зрозуміло, що він зірве революцію й залишить народ голодним» [3, 63].

Щодо інших специфічних рис селянських настроїв, то необхідно звернути увагу на їх есхатологізм. Голод подібно колективізації сприймався селянством як глобальний катаклізм, про що свідчить велика кількість чуток про кінець світу, як, наприклад: «Це планом намічено і в Біблії написано, ось і збувається. Хто це перенесе, той і буде щасливий» [19, 35]. Причому з особливою силою ці чутки циркулювали у селах, де переважало сектантське населення. Зокрема, у с. Астраханка Терпінянського району, 80% якого складали сектанти-молокане, виникла чутка, що начебто 13 січня о першій годині дня учні та вчителі біля входу до школи бачили на небі надпис великими літерами: «На землю незабаром зійде Христос і буде всевишній суд» [3, 109]. Взагалі, ототожнення селянством голоду з кінцем світу було досить розповсюдженим явищем, зумовленим масштабністю цієї трагедії, яку було важко пояснити, виходячи лише з повсякденних, матеріалістичних категорій.

Критична ситуація, в якій опинилися мешканці села під час голодомору, примушувала їх вдаватись і до активних методів протидії владі: волинок, терору. Необхідно враховувати, що всі прояви селянського опору в той період були зумовлені суто еко-

номічними причинами і являлись здебільшого актами відчаю, спонтанними спробами захистити себе й зберегти життя своїх родин.

Зокрема, на Дніпропетровщині хвиля селянських волинок прокотилася в грудні 1931 р. - травні 1932 р., охопивши 10 сіл Павлоградського району: Тернівку, Варварівку, Ханделіївку, Чернявщину, Межеріч, Кіндратівку, В'язівку, Богданівку, Булахівку, Кочережки, села Запорізького, Божедарівського, Близнюківського, Межівського, Новотроїцького, Олександрійського, Великобілозерського, Синельниківського, Долинського, Велико-токмацького та Василівського районів [3, 85; 12, 9; 13, 5-6]. Ще дві волинки мали місце в грудні 1932 р. і лютому 1933 р.: с. Кринички Кам'янської сільради і с. Чумаки Томаківського району [17, 38]. Аналіз цих виступів дозволяє зробити висновок, що всі волинки відбувались за єдиною схемою. Колгоспники, серед яких переважали жінки, приходили до сільрад і вимагали хліба. В окремих випадках ці виступи супроводжувались пограбуванням колгоспних амбарів і розбором продуктів: хліба, зерна, картоплі (с. Богданівка, артіль «Правда» Васильківського району, с. Мар'ївка Запорізького району). Але переважно волинки, незважаючи на чисельність їх учасників, закінчувались безрезультатно. У більшості колгоспів брати було нічого, тому що все зерно вивезли на елеватор або на державні заготівельні пункти. Селяни ж далі вимог та погроз на адресу уповноважених і місцевого керівництва не йшли.

Поряд з волинками у розпал голоду мали місце напади селян на елеватори, заготівельні пункти, зерносховища радгоспів, обози, що перевозили хліб. У 1932 р. на Дніпропетровщині зафіксували 11 подібних нападів, у 1933 р. - 6. Як і під час волинок, їх ініціаторами виступали переважно жінки. Це, на наш погляд, можна пояснити як специфічними рисами характеру, психології жінок, їх високою емоційністю, так і звичайним інстинктом материнства, бажанням врятувати й захистити від голоду своїх дітей. Нерідко до «баб'ячих бунтів» та нападів підбурювали чоловіки, розраховуючи, що їх охорона, і представники владних структур у ставленні до жінок будуть більш лояльними й навряд чи застосують зброю. Принаймні їх значно рідше притягували до карної відповідальності за подібні дії.

Об'єктами нападів у 1932-1933 рр. були Куцівський елеватор у Долинському районі, Присянський у Васильківському, радгоспи «Переможець» Якимівського і с. Веселого Великобілозерського районів, де селяни діяли рішуче й наполегливо, хоча досягти бажаного не вдалося через міцну охорону зерносховищ [20, 1-2]. Мали місце випадки, коли селяни вдавались до нападів на «червоні валки», котрі возили хліб на елеватори. Найчастіше й не без успіху це вдавалося жителям сіл Новопраського і Долинського районів, розташованих поблизу Куцівського елеватора. За повідомленням ДПУ, у період з 16 по 19 січня 1932 р. тут було вчинено три напади на обози, що направлялись до Куцівки. На такі кроки селян штовхали голод, відчай, безвихідь [3, 61].

Як бачимо, селянські виступи під час голодомору 1932-1933 рр. не набули такого масового розмаху, як у період суцільної колективізації. Певною мірою це пояснюється тим, що селяни не вірили в успіх подібних акцій, маючи гіркий досвід невдалих волинок і збройного повстання 1930 р. До того ж, знесилені голодом, вони ставали неспроможними до активного опору.

Таким чином, аналіз нетрадиційних джерел: фольклору, анонімних листів, відозв, листівок, прокламацій, розмов, чуток тощо дає підстави зробити висновок про те, що голод сприймався селянством як результат примусової колективізації, хлібозаготівель, антиселянської, антиукраїнської та експортної політики держави, досить об'єктивно і точно віддзеркалюючи тим самим основні, справжні причини його виникнення. Особливістю доби голодного лихоліття стало посилення антиколгоспних настроїв серед селян, що знайшло свій вияв у вимогах і розборах усуспільненого майна, худоби, а також в численних чутках щодо можливості ліквідації колгоспного ладу. Причому вони не обмежувались пасивними проявами невдоволення, час від часу влаштовуючи волинки, напади на елеватори, заготівельні пункти тощо. Подібні дії носили здебільшого стихійний характер й зумовлювалися критичним станом сільського населення в умовах голоду.

Література

1. Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр.: Бібліографічний покажчик/ Упоряд. Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун. – Одеса, 2001.

2. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
3. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. 18 – Оп. 1. – Спр. 888.
4. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 86.
5. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 87.
6. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 90.
7. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 104.
8. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 109.
9. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 117.
10. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 145.
11. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 158.
12. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 262.
13. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 270.
14. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 330.
15. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 490.
16. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 587.
17. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 609.
18. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 703.
19. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 734.
20. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 799.
21. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 9.
22. Зоря. – 1933. – 26 липня.
23. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993.
24. Лютаревич П. Цифри і факти про голод в Україні// Український збірник. – Мюнхен, 1955. – Кн. 2.
25. Mischenko M. Mental and Physical Effects of Famine// The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. - Toronto, 1953.
26. Семенко Ю. Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору// Вечірня година. - 1992. - № 6.
27. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал/ Упор. В. Маняк, Л. Коваленко. - К., 1991.
28. Український голокост: Свідчення тих, хто вижив. В 4 т. / За ред. о. Ю.Мицика. – К., 2004. – Т. 2.